

Ο 'λόγος' στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία

Σκοπός ή τέλος των πράξεων αλλά και αρχή τους ή αιτία, εκφράζει παράλληλα το μέσο, τη ρύθμιση ή το νόμο που τις διέπει, ενώ αποτελεί και το όνομα της πιο δημοφιλούς ανάμεσά τους, της ομιλίας: τέτοιο είναι το εννοιολογικό ξετύλιγμα του λόγου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Ο λόγος πρωτοεμφανίζεται ως όρος στα γραπτά προσωκρατικών φιλοσόφων, απ' τους οποίους σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα υπό μορφή ρητών σε έργα μεταγενέστερων συγγραφέων. Οι περισσότεροι από αυτούς συνέγραψαν σε ποιητικό λόγο κοσμογονίες και θείες αποκαλύψεις σχετικές με την προέλευση αυτού του κόσμου. Στο έργο του *Περί Φύσεως*, ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (535-475 π.Χ.) προτρέπει τους ανθρώπους *οὐκ ἔμου ἄλλά τοῦ λόγου ἀκούσαντες ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶ ἐν τὰ πάντα εἶναι* 'εἶναι σοφὸ να συμφωνήσετε ὄχι ἀκούγοντας ἐμένα ἀλλά το λόγο ὅτι τα πάντα εἶναι ἓνα'. Ο λόγος αυτός θεωρείται από τον Ηράκλειτο κοινός και ενιαίος, παρότι οι άνθρωποι συχνά τον αγνοούν και φέρονται σα να διαθέτουν ξεχωριστή, δική τους λογική *διὸ δε ἐπεσθαι τῷ ζυνοῦ λόγῳ· τοῦ λόγου δ' ἐόντος ζυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν*. Αυτή η συμμόρφωση με τον «κοινό λόγο» είναι πολύ κοινή ιδέα στους Στωικούς και μοιάζει δανεισμένη από τον Εφέσιο φιλόσοφο. Αν και ο λόγος αυτός είναι αιώνια *τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ*, οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να τον καταλάβουν και πριν τον ακούσουν και αφού τον ακούσουν για πρώτη φορά *ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸν πρῶτον*. Γιατί, ενώ τα πάντα συντελούνται σύμφωνα μ' αυτόν το λόγο *γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε*, αυτοὶ μοιάζουν ἀπειροὶ ἀκόμα κι ὅταν ἀποκτήσουν ἐμπειρία λέξεων και πράξεων σαν αυτές που εγὼ διηγούμαι *ἀπείροισιν εἰκόασιν πειρωμένοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιοιῶν ὁκοίων ἐγὼ διηγέομαι*, ὅποτε διακρίνω το κάθε τι σύμφωνα με τη φύση του και εκθέτω το πὼς ἔχει κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. Αλλά από τους άλλους ανθρώπους διαφεύγουν ὅσα πράττουν ὅταν εἶναι ξυπνητοὶ *τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν*, ακριβῶς ὅπως λησμονοῦν ὅσα πράττουν ὅταν κοιμούνται *ὅκωσπερ ὁκόσα εὔδοντες ἐπιλανθάνονται*.

Παρότι ο θεϊκός αυτός λόγος αντηχεί μέσα στον καθένα, δε μπορεί κανείς να τον αναλύσει στο νου του αλλά μόνον να τον αφουγκρασθεῖ εσωτερικά- εἶναι ἐκεῖνος που σπρώχνει τον ἄνθρωπο στην ἀναζήτηση του ἀληθινοῦ εαυτοῦ του και που ἀπὸ προσωπικότητες ὅπως ο Σωκράτης κατονομάζεται ὡς «δαιμόνιο». Και ο ἴδιος ο Ηράκλειτος ἄλλωστε εἶπε ὅτι "διερεύνησε τον εαυτό του". Στις περισσότερες περιπτώσεις, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι «ὅταν ἀκούνε, δεν καταλαβαίνουν και γι αὐτὸ μοιάζουν με κουφούς- σ' αὐτοὺς ταιριάζει ἡ παροιμία: παρόντες ἀπουσιάζουν» (*ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασιν· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπεῖναι*). Επιπλέον, δείχνουν να αγνοοῦν ἐκεῖνον «με το οποίο πάνω απ' ὅλα συναναστρέφονται ἀδιάκοπα» (*ὦ μάλιστα διηνεκῶς ὀμιλοῦσι, τούτῳ διαφέρονται*), το Λόγο που τα κυβερνά ὅλα (*λόγῳ, τῷ τὰ ὅλα διοικοῦντι*)- γι αὐτὸ και «ὅλα ὅσα συναντῶν καθημερινὰ τους φαίνονται ξένα» (*καὶ οἷς καθ' ἡμέρην ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται*). Με αὐτὴ την ἐννοια, το ἀνθρώπινο ον δεν κατέχει τη γνῶση ὅπως την κατέχει το θεϊκό (*ἦθος ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνῶμας, θεῖον δὲ ἔχει*) αφού ἔχει ἀποστραφεῖ το θεῖο Λόγο, ὅπως πολλοὶ σύγχρονοι και προγενέστεροι φιλόσοφοι του Ηρακλείτου (πχ ο Πυθαγόρας), τους οποίους κατηγόρησε για τη ματαιοπονία τους και το διασκόρπισμα των ἐρευνῶν τους στην κατεύθυνση της πολλαπλότητας της δημιουργίας.

Για την ἴδια τη φύση αὐτοῦ του λόγου, ο φιλόσοφος ἀναφέρει πὼς αὐξάνεται ἀπὸ τον εαυτό του- δεν χρειάζεται δηλαδή τη συνεισφορά μιας ἀνώτερης δύναμης για να ἀναπτυχθεῖ- και πὼς ἀνήκει στην ψυχή (*ψυχῆς ἐστὶ λόγος ἑαυτὸν αὖξων*). Εντούτοις, ὅσο κι αν την ἐξερευνήσει κανείς, δε θα μπορέσει να βρεῖ τα πέρατά της, γιατί ο «λόγος» της εἶναι πολὺ βαθύς (*ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει*), ιδέα που λέγεται ὅτι ἀρθηκε ἴσως ἀπὸ την Ὀρφικὴ διδασκαλία. Ἐτσι, κατὰ τον Ηράκλειτο, ο λόγος εἶναι μια καθαρὰ εσωτερικὴ ιδιότητα, σοφία, νοημοσύνη, μέτρο και παρόμοια.

Στο ομώνυμο ἔργο του Παρμενίδη ἀπὸ την Ελέα (*Περί Φύσεως*), το λέγειν ἀποτελεῖ μια ἀπὸ τις τρεῖς πρωταρχικὲς δυνάμεις που συνιστοῦν την ἐνότητα της ὑπαρξης, το 'εἶναι', το 'νοεῖν' και το 'λέγειν'. Των

τριών τους προηγείται το *είναι* ως απαραίτητη προϋπόθεση για να υπάρξει το νοεόν και το λέγειν, διότι τα όντα καθεαυτά υπάρχουν πριν έρθει ο νους και τα συλλάβει και γίνουν στη συνέχεια περιεχόμενα του έναρθρου λόγου. Εδώ λοιπόν ο λόγος είναι το τελικό στάδιο έκφρασης, η ομιλία, η εξωτερίκευση του νοεόν. Ενδέχεται, βέβαια, η σκέψη και ο λόγος να αναφέρονται σε φανταστικά όντα (μη-όντα), για τούτο και είναι χρήσιμο να μην επαφίεται κανείς απόλυτα στις αισθήσεις του προκειμένου να γνωρίσει και να κατανοήσει τον κόσμο αλλά να καταφεύγει στη χρήση του λόγου= λογική δύναμη που ενυπάρχει μέσα του: *Μηδέ σ' ἔθος πολύπειρον ὁδόν κατὰ τήνδε βιάσθω οὔτε ἡ πολύπειρη συνήθεια να σ' εξαναγκάσει να κατευθύνεις σ' αὐτήν την οδὸ [τον ἔλεγχο για την ὑπαρξὴ του μη εἶναι], νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχῆσσαν ἀκουήν καὶ γλώσσαν το βλέμμα ἄσκοπο ἐδῶ κι ἐκεὶ να ἔχεις καὶ την ἀκοή σου πλήρη ἀπὸ ἠχους καὶ να δίδεις ονομασίες χρησιμοποιοῦντας τυχαία τὴ γλώσσα, κρίναι δὲ λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον ἀλλὰ να κάμεις με τὴ λογική σου τον περιμάχητον ἔλεγχο. Με τὴ σωστή χρήση του λόγου, ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἰσόθεος καὶ ἀνάγεται στον ἀπόλυτο κόσμον του «εόντος». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ λόγος γίνεται νοημοσύνη, λογισμός, σοφία, ὅπως καὶ στον Ἡράκλειτο.*

Ἡ ἔννοια του λόγου ἀπαντάται καὶ σε ἀρκετὰ ἔργα του Πλάτωνα, πάντοτε ὁμως ὡς λογική δύναμη μέσα στον ἄνθρωπο, ὡς διάκριση με τὴν ὁποῖαν ἔχει προικισθεῖ για να μπορεῖ να παίρνει ἀνά πάσα στιγμὴ ὀρθές ἀποφάσεις καὶ να ἀποφεύγει να ἐνδώσει σε ἐπιβλαβεῖς ἐπιθυμίες: *τὸ μὲν ᾧ λογίζεται λογιστικόν...τὸ δὲ ᾧ ἐρᾶ τὲ καὶ πεινῆ καὶ διψῆ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐπιθυμίας ἐπτόχαι ἀλόγιστον τὲ καὶ ἐπιθυμητικόν.. (Πολιτεία, d-e). Ἐπιπλέον, ὁ λόγος, με τὴ δύναμη τῆς διαλεκτικῆς, μπορεῖ να ὀδηγήσει τον ἄνθρωπο στην «ἀρχὴ τῶν πάντων», στην ἀλήθεια: *αὐτὸς ὁ λόγος ἄπτεται τῆ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει ... ἐπὶ τὴν τοῦ παντὸς ἀρχὴν ἰών, ἀψάμενος αὐτῆς... (Πολιτεία, b-c). Ὅπως τονίζει στη συνέχεια του ἔργου ὁ Σωκράτης, τὰ ἀληθινὰ στολίδια τὰ συλλαμβάνει κανεὶς με τὸ λόγο καὶ τὴ διάνοια καὶ ὄχι με τὴν ὄραση (με τὶς αισθήσεις): *...τὰ ἐνόητα φέρει, ἃ δὴ λόγῳ καὶ διανοίᾳ ληπτὰ, ὄψει δὲ οὐ (Πολιτεία, d-e). Ὁ λόγος, ὡς διάκριση στον ἄνθρωπο, τον ὀδηγεῖ στη σωφροσύνη, σε ἀντίθεση με τὴν ἐπιθυμία, που τον ἀγει υποχρεωτικὰ στην ὕβρη: *Δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγοῦσης καὶ κρατούσης τῷ κράτει σωφροσύνη ὄνομα· ἐπιθυμίας δὲ ἀλόγως ἐλκούσης ἐπὶ ἡδονὰς καὶ ἀρξάσης ἐν ἡμῖν τῇ ἀρχῇ ὕβρις ἐπωνομάσθη (Φαῖδρος, 238A). Δίνεται μάλιστα ἡ εὐστοχὴ παρομοίωση τῆς ψυχῆς με ἄμαξα που σύρεται ἀπὸ δυὸ ἄλογα, καθένα ἀπ' τὰ ὁποῖα ἐκπροσωπεῖ τὸ ἔλλογο καὶ τὸ ἄλογο (ἐπιθυμητικὸ) μέρος τῆς- ὁ ἠνίοχος, στη θεὰ ἐνὸς ἐλκυστικῆς προσώπου ἢ ἀντικειμένου, βρίσκει τον μὲν ἕναν ἵππο ὑπάκουο καὶ ἐγκρατῆ, τον δε ἄλλον ἀνυπότακτο κι ὀρμητικὸ, ὁπότε ἀναγκάζεται να τραβήξει τὰ χαλινάρια για να συγκρατῆσει τὴν ἄμαξα ἀπὸ τὴν ἄλογη πορεία τῆς (Φαῖδρος, 253 D).****

Ὁ λόγος εἶναι ἐπίσης τὸ τμήμα τῆς νόησης που ἀντιλαμβάνεται τὸ παντοτινὰ ὄν, που δεν ἔχει γένεση, σε ἀντιδιαστολή με τὸ μη ὄν, τὸ μεταβλητὸ, που γίνεται ἀντιληπτὸ μέσω τῆς γνώμης καὶ τῆς ἀλογῆς αἰσθήσεως: *τί τὸ ὄν αἰεὶ, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχων, καὶ τί τὸ γιγνόμενον μὲν αἰεὶ, ὄν δὲ οὐδέποτε; τὸ μὲν δὴ νοήσει μετὰ λόγου περιληπτόν, αἰεὶ κατὰ ταῦτὰ ὄν, τὸ δ' αὖ δόξῃ μετ' αἰσθήσεως ἀλόγου δοξαστόν (Τίμαιος, 28α). Ὁ ἀμετάβλητο, βάσει του ὁποῖου ὁ Θεὸς ἐπλάσε τὸ σύμπαν, γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸ λόγο καὶ τὴ φρόνηση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνεύρεση τῆς εἰκόνας που χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο για τὴ δημιουργία του εἶναι ἔργο των κατὰλληλων λόγων- συλλογισμῶν, που, ὅμοια με τὸ σταθερὸ ὄν που ἐρμηνεύουν, θα πρέπει να εἶναι ἀμετάβλητοι: *ἄρα τοὺς λόγους, ὧν πᾶρ εἰσὶν ἐξηγηταί, τούτων αὐτῶν καὶ συγγενεῖς ὄντας· τοῦ μὲν οὖν μονίμου καὶ βεβαίου καὶ μετὰ νοῦ καταφανοῦς μονίμου καὶ ἀμεταπτῶτους... (Τίμαιος, 29 b). Πραγματικὰ, τὸ ἀληθινὰ ὄν ἔχει μόνον ἕναν ἀληθινὸ ταιριαστὸ λόγο, τὸ «εἶναι», δίχως παρελθόν ἢ μέλλον, μὴ καὶ ἀποτελεῖ ἀφθαρτὴ καὶ ἀμετάβλητη οντότητα: *τῇ δὲ τὸ ἔστιν μόνον κατὰ τὸν ἀληθῆ λόγον προσήκει (Τίμαιος, 38α). Ὁ λόγος δεν εἶναι ἡ ομιλία που δημιουργεῖ ὅπως στην ἀρχὴ τῆς Γένεσης στην Παλαιὰ Διαθήκη. Ἡ δε ομιλία-λόγος δόθηκε στον ἄνθρωπο ὡς μέσο για τὴ διάδοση τῆς γνώσης που φωλιάζει σε κάθε δημιουργημὰ καὶ φαινόμενο του σύμπαντος, τὰ ὁποῖα ἀνακαλύπτει χάρη στις ὑπόλοιπες αισθήσεις καὶ δεξιότητές του (Τίμαιος, 47c-d). Ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ του ἀνθρώπου κατοικεῖ στο σῶμα σε χωριστὰ διαμερίσματα- ὡς λόγος-λογική, καταλαμβάνει τὸ ἀνώτερο μέρος του (κεφάλι- αὐχένα) ἐνῶ ὡς ἐπιθυμία- αἰσθημὰ τὸ κατώτερο· μάλιστα, τὸ κατώτερο τμήμα των ὀρμῶν, διαχωρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ αἰσθηματικὸ μέσω του διαφράγματος, μὴ καὶ δεν εἶναι σε θέση να κατανοήσει καθόλου τὰ ἀνώτερα μέρη. (Τίμαιος, 70-71c).***

Στο έργο *Κρατύλος*, όπου ο Πλάτωνας διερευνά το θέμα της προέλευσης των ονομάτων, ο λόγος ταυτίζεται και με την ονομασία ενός πράγματος αλλά και με την πράξη που αφορά τον ορισμό του με βάση την αληθινή του φύση- την πράξη δηλαδή που του αποδίδει το όνομα εκείνο που ταιριάζει στην ουσία του. Γι αυτό, η ονοματοθεσία δεν είναι κάτι αυθαίρετο αλλά πρόκειται για έργο ενός νομοθέτη, γεγονός που καθιστά τον ίδιο το λόγο «νόμο» και πράξη αποδίδουσα τη θεϊκή νομοτέλεια- εκείνος είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τους κατάλληλους φθόγγους που μιμούνται την ουσία των πραγμάτων και τη φανερώνουν (*Κρατύλος*, 423e). Και πάλι εδώ δεν πρόκειται για το λόγο ως ομιλία που δημιουργεί τα πράγματα- αυτά υπάρχουν και τα αληθινά ονόματα τους δίνονται. Δεν είναι ότι τα ονόματα δημιουργούν ή γίνονται τα πράγματα. Όποιος, όμως, είναι σε θέση να γνωρίζει τα αληθινά ονόματα, γνωρίζει και τα ίδια τα πράγματα (*Κρατύλος*, 435 d)- όσο για τα αληθινά ονόματα, δε μπορεί παρά να τέθηκαν από κάποια ανώτερη δύναμη κι όχι από τον άνθρωπο, ώστε να καθίστανται εξ ανάγκης σωστά (*Κρατύλος*, 438b-c).

Συνέχεια της συζήτησης αυτής περί ονομάτων θα μπορούσε να αποτελέσει η εκτενής αναφορά στον «οριστικό λόγο» στα έργα του Αριστοτέλη *Περί Ψυχής* και *Μετά τα Φυσικά*. Κατ' εκείνον, ο λόγος του ορισμού ενός πράγματος δεν πρέπει να δηλώνει μόνο το γεγονός (την ύπαρξή του), όπως κάνουν οι περισσότεροι ορισμοί, αλλά μέσω αυτού να γίνεται φανερό και η αιτία (ού γάρ μόνον τὸ ὅτι δεῖ τὸν ὀριστικὸν λόγον δηλοῦν, ὡσπερ οἱ πλείστοι τῶν ὀρισμῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν ἐνυπάρχειν καὶ ἐμφαίνεσθαι, *Περί Ψυχής*, 413a 15-20). Με βάση αυτό το σκεπτικό, για κάθε πράγμα υπάρχει ένας ορθός ορισμός που αναφέρει την κύρια ιδιότητά του, με άλλα λόγια, ένα όνομα που αγγίζει καθεαυτή την ουσία του. Όσα μέρη του πράγματος είναι φθαρτά, δε θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στον οριστικό λόγο του, μια και δεν αποτελούν την ουσία του, όπως οι σάρκες και τα οστά που είναι φθαρτά δε συνιστούν τον άνθρωπο και άρα δε θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στον ορθό ορισμό του. Πρόκειται, στην περίπτωση τους, για μεταγενέστερα στοιχεία, υλικά όπως τα ονομάζει, που προέκυψαν από τα πρώτα, μη υλικά, που δε φθείρονται και επομένως συνιστούν την ουσία (ὡσθ' ὅσα μὲν μέρη ὡς ὕλη καὶ εἰς ἃ διαίρεται ὡς ὕλη, ὕστερα· ὅσα δὲ ὡς τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας τῆς κατὰ τὸν λόγον, πρότερα ἢ πάντα ἢ ἕνια, *Μετά τα Φυσικά*, 1035b 12-15). Αυτή η ουσία των όντων και κατά συνέπεια και ο οριστικός λόγος που την εκφράζει, δεν έχουν την ανάγκη υλικής εκδήλωσης για να υπάρξουν ούτε και παύουν να υφίστανται μετά την καταστροφή ακόμα κι όλων των υλοποιήσεών τους- δίνει ένα παράδειγμα με τον κύκλο, που δεν καταστρέφεται ως ουσία έστω κι αν κάποιος σβήσει όλους τους ζωγραφιστούς ή σπάσει όλους τους ξύλινους κύκλους που έχουν κατασκευαστεί. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ὕλη ἄγνωστον καθ' αὐτή, που σημαίνει ότι δε μπορεί να γίνει αντικείμενο μελέτης (*Μετά τα Φυσικά*, 1035a, 10-11). Όμως, το ίδιο περίπου ισχύει, κατά τα λεγόμενά του, και για τον οριστικό λόγο που, αν και υπαρκτός, δε μπορεί ούτε να εκφωνηθεί, ούτε να αποδειχτεί ούτε να μελετηθεί- βρίσκεται στην ψυχή (ειδητικός λόγος) και απέχει απ' όλους τους υλικούς χαρακτηρισμούς που της αποδίδονται για να περιγράψουν την ουσία της (*Μετά τα Φυσικά*, 1036 b- 1040a) και σφωζόμενων τῶν λόγων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν αὐτῶν οὐκ ἔσται ὀρισμὸς οὔτε ἀπόδειξις.

Πέρα όμως από τη χρήση του λόγου με την έννοια των λέξεων που ορίζουν ένα πράγμα, ο Αριστοτέλης διατηρεί και την πλατωνική σημασία του ως «λογική» ή «λογιστικό μέρος της ψυχής», που αποτελεί θεμελιακό κριτήριο για την εύρεση και εξάσκηση του μέτρου στην ανθρώπινη ζωή, που στη δική του ορολογία αποδίδεται με τον όρο «μεσότητα». Η μεσότητα, προϋπόθεση της ευτυχίας, δε μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο μέσω του ορθού λόγου, που θα υποδείξει στον άνθρωπο σε ποιο βαθμό πρέπει να εκδηλώνει κάθε συναίσθημα ή παρόρμησή του. Μέσω αυτού, προσεγγίζεται η προαίρεση, ουσία της αρετής, που αποτελεί με τη σειρά της γεννήτορα της ευτυχίας (*Μεγάλα Ηθικά*, 1185b-1186b 30). Οι πράξεις μας είναι σύμφωνες με τον ορθό λόγο όταν το άλογο μέρος της ψυχής (τα πάθη) δεν εμποδίζουν το λογικό της μέρος (το νου) να επιτελέσει το έργο του, όπως οφείλουν να κάνουν άλλωστε, υποτασσόμενα στην υπηρεσία του καλύτερου τμήματος της ψυχής. (ἔστιν οὖν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττειν, ὅταν τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς μὴ κωλύῃ τὸ λογιστικὸν ἐνεργεῖν τὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν· τότε γὰρ ἡ πρᾶξις ἔσται κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον..., *Μεγάλα Ηθικά*, 1208a 10-20).

Ευρύτατα χρησιμοποιεί την έννοια 'λόγος' ένας άλλος φιλόσοφος της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης, ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς, που έζησε σε μια ελληνόφωνη ιουδαϊκή κοινότητα από το 30π.Χ. μέχρι το 50 μ.Χ. Στα έργα του, ο λόγος προσδιορίζεται ως η σταθεροποιητική αρχή του κόσμου ή η αρετή

της ανθρώπινης ψυχής και μοιάζει με τη λέξη «ρήμα» των κειμένων της Αγίας Γραφής. Τα χαρακτηριστικά αυτού του λόγου παραθέτονται στους Νόμους *Περί Αλληγορίας* (Legum Allegoriae) ως εξής: *ὄραξ τῆς ψυχῆς τροφήν οἷα ἐστὶ λόγος θεοῦ συνεχῆς, βλέπει κανεὶς ὅτι ἡ τροφή τῆς ψυχῆς εἶναι τέτοια, ὁ συνεχῆς αὐτὸς λόγος τοῦ θεοῦ εὐκίως δρόσω κύκλω πᾶσαν περιειληφώς καὶ μηδὲν μέρος ἀμέτοχον αὐτοῦ ἔων* που περιβάλλει τα πάντα σαν κύκλος δροσιάς, χωρίς να αφήνει τίποτα απέξω φαίνεται δ' οὐ πανταχοῦ ὁ λόγος οὗτος, ἀλλ' ἐπ' ἐρήμου παθῶν καὶ κακιῶν, που δε φανερώνεται παντού, αλλά στις ερήμους παθῶν και κακιῶν καὶ ἔστι λεπτός νοῆσαι τε καὶ νοηθῆναι, καὶ σφόδρα διαυγῆς καὶ καθαρός ὄραθῆναι πολὺ λεπτός για να τον συλλάβει και να τον κατανοήσει κανείς με το νου, εξαιρετικά διαυγῆς και διάφανος για να γίνει αντιληπτός με την ὄραση, καὶ ἔστιν ὡσεὶ κόριον μοιάζοντας με σπόρο κόλιανδρου φασὶ δὲ οἱ γεωπόνοι τὸ σπέρμα τοῦ κορίου διαιρεθὲν εἰς ἄπειρα καὶ τμηθὲν καθ' ἕκαστου τῶν μερῶν που, ὅπως λένε οι γεωπόνοι, ἀκόμα κι αν διαιρεθῆ σε ἀπειροστά μέρη και κοπεί σε καθένα απ' αυτά καὶ τμημάτων σπαρὲν βλαστάνειν οὕτως, ὡς καὶ τὸ ὄλον ἡδύνατο καθένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι σε θέση να αναπαράγει ολόκληρο το φυτὸ αν σπαρεῖ, ακριβῶς ὅπως και ο αρχικός σπόρος τοιούτος καὶ ὁ θεοῦ λόγος, καὶ δι' ὄλων ὠφελητικός καὶ διὰ παντός μέρους και τοῦ τυχόντος τέτοιος εἶναι και ο λόγος του Θεοῦ, και ολόκληρος ὠφέλιμος και σε καθένα τυχαίῳ τμήμα του(III, 169-170).

Ὡς κατὰ ἑβδομάδα κινούμενος τέλειος λόγος (I 19-21) αποτελεί την γενεσιουργὸ ἀρχὴ του νου και των αισθήσεων, ὅταν δε ἐπιγένηται τῇ ψυχῇ, ἐπέχεται ἢ ἐξᾶς καὶ ὅσα θνητὰ ταύτη ποιεῖν δοκεῖ, που σημαίνει ὅτι υπεισέρχεται ὡς ἑβδομο στοιχείο στα ἑξὶ θνητὰ μέρη του κόσμου που εκπροσωποῦνται ἀπὸ τις ἑξὶ μέρες της δημιουργίας και καταλύει τὴ θνητότητά τους (I 16). Ὁ ἄνθρωπος ἐκπίπτει και ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ θεῖο λόγο ἐνδίδοντας σε ἀκόρεστες ἐπιθυμίες για ἡδονές διαπίπτει γὰρ τότε τῇ ψυχῇ καὶ ὁ σπερματικός καὶ γεννητικός τῶν καλῶν λόγος ὀρθός (III 150) και ἡ μόνη λύση για τὴν ἐπαναφορὰ στην πρώτιστη κατάστασή του δεν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τον "σωφροσύνης λόγον" (II 79), ὁ ὁποῖος μοιάζει με τεχνητὸ φίδι που κατασκευάζεται ειδικὰ για να πολεμήσει ἐνάντια στο φίδι της Εὐας (II 79) και ἡ λειτουργία του συνίσταται στο να δάκνειν καὶ τιτρώσκειν[...] καὶ ἀναιρεῖν τὸ πάθος, δηλαδή, να δαγκώνει και να πληγώνει και να καταστρέφει τὸ πάθος (II 99).

Ὁ λόγος μοιάζει να ἀποτελεῖ κάτι ἀνάμεσα σε θεὸ και ἄνθρωπος, ἕναν ἀρχάγγελο πρεσβευτὴ που «οὔτε ἀγέννητος ὡς θεὸς ὢν οὔτε γεννητός ὡς ὑμεῖς, ἀλλὰ μέσος τῶν ἄκρων, ἀμφοτέροις ὀμηρεῦν»(III 205-206), που «οὐδέποτε λήγει» (III 130) και που τρέφει ὡς «μάννα» (ἀφθαρτὴ τροφή) τὴ «φιλοθεάμονον ψυχὴν» (III 79), που, σε ἀντίθεση με ὅσες στρέφονται στα ἐλκυστικά ἐγκόσμια ἀγαθὰ πρὸς τὰ κρίμνα καὶ τὰ σκόρδα, τὰ περιοδυνώντα τὰς κόρας (III 79), ἐκεῖνη λαχταρὰ τὴν ἀλήθεια. Ὡς ἐνδιάμεσο σκαλοπάτι μεταξύ θεοῦ και ἀνθρώπων, ὁ λόγος δεν ἀρκεῖ για να θρέψει ψυχές ὅπως του Ἰακώβ, που μοιάζει να τον ἔχουν υπερβεί και να τρέφονται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ θεὸ κι ὄχι ἀπὸ τὸ λόγο, που θεραπεύει ἀπλῶς ἀπὸ ἀσθένειες (πάθη) τον ἄνθρωπο ἀλλ' οὔτοι μὲν εὔχονται θεοῦ λόγου τραφήναι, ὁ δὲ Ἰακώβ καὶ τοῦ λόγου ὑπερκύψας ὑπ' αὐτοῦ φῆσι τρέφεσθαι τοῦ θεοῦ ... ὠραῖος οὗτος ὁ τρόπος, τροφέα τὸν θεόν, οὐχὶ λόγον, ἡγεῖται, τὸν δὲ ἄγγελον, ὃς ἐστὶ λόγος, ὡσπερ ἰατρόν κακῶν (III 177).

Για τὸ παγκόσμιο «σπίτι», τὸ σύμπαν, αἰτία υπῆρξε ἡ ἀγαθότητα του δημιουργοῦ, ὑλικὸ του τα τέσσερα στοιχεῖα και ὄργανο για τὴν υλοποίησή του, ὁ λόγος του θεοῦ εὐρήσεις ... αἴτιον μὲν αὐτοῦ τὸν θεόν ὑφ' οὗ γέγονεν, ὕλην δὲ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἐξ' ὧν συνεκράθη, ὄργανον δὲ λόγον θεοῦ δι' οὗ κατεσκευάσθη, τῆς δὲ κατασκευῆς αἰτίαν τὴν ἀγαθότητα τοῦ δημιουργοῦ (*Περί τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοποιίας*, 127). Ἐδὼ τὸ ὄργανο εἶναι μᾶλλον ἡ ομιλία δια τῆς ὁποίας ὁ Θεὸς δημιουργεῖ στην ἀρχὴ της Γένεσης: ὅπως, και εἶπεν ὁ Θεός 'Γεννηθήτω τὸ φῶς' και ἐγένεν φως. Ἀλλὰ, μετὰ, στην περίπτωση του ἀνθρώπου, ὁ λόγος ὡς ὄργανο για εὐτυχία εἶναι ὁ λογισμὸς, ἡ διάκριση, ὁ ὀρθὸς λόγος, Ἐτσι λόγον ἢ φύσις δυνατώτατον σύμμαχον ἀνθρώπῳ δημιουργήσασα ἡ φύση δημιούργησε για τὸν ἄνθρωπο τὸ λόγο σαν ἰσχυρότατο σύμμαχο τὸν μὲν αὐτῷ χρῆσθαι δυνάμενον ὀρθῶς ἀπέδειξεν εὐδαίμονα καὶ λογικόν ὄντως που ὅποιον μπορεί να τὸν χρησιμοποιεῖ καθιστὰ εὐτυχισμένο και λογικὸ τὸν δὲ μὴ δυνάμενον ἄλογον τε και κακοδαίμονα ἐκείνον δε που δε μπορεί, παράλογο και δυστυχὴ (*Περί τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοποιίας*, 39).

Ὁ θεϊκὸς λόγος ἐμφανίζεται ἀκόμη ὡς ἀναπότρεπτη κινήτριος δύναμη του συμπαντος τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος οφείλει να ἀναγνωρίσει ὡς τέτοια και να πάψει να θεωρεῖ τα γεγονότα καρπούς των πράξεών του, ἀποδεχόμενος τα πάντα χωρίς να ἀποδίδει μομφές σε ἄλλους για ὅσα στην πραγματικότητα δεν

είναι ικανοί να επηρεάσουν *οὐχ' ἄττ' ἂν ἐπιτηδεύεις ἀγαθῶν μετουσίας ἢ κακῶν ἐστὶν αἰτία, ἀλλ' ὁ δίποπος καὶ κυβερνήτης τοῦ παντός λόγος θεῖος, ῥᾶον ἂν ἔφερες τὰ συμπίπτοντα παυσάμενος τῶν συκοφαντιῶν καὶ ἐπιγράφειν ἡμῖν ἅ μὴ δυνάμεθα*» (Περὶ τῶν Χερουβίμ, 36). Αυτή η δύναμη του λόγου πραγματοποιεῖ κυκλικές κινήσεις που οι ἄνθρωποι αποκαλοῦν 'γυρίσματα τῆς τύχης' *χορεύει γὰρ ἐν κύκλῳ λόγος ὁ θεῖος, ὃν οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ὀνομάζουσιν τύχην* (Περὶ τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοποιίας, 176). Στην πραγματικότητα, ὁμως, ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι μάλλον ατυχή, μια και καθόλου αφημένη στην τύχη δεν εἶναι ἡ εξέλιξη τῶν ἐγκόσμιων πραγμάτων, καθὼς ὁ θεῖος λόγος φροντίζει για τὴ διατήρηση ὅλων τῶν ἰσορροπιῶν μεταξύ τῶν φυσικῶν δυνάμεων· *οὐδὲ γῆ πᾶσα διαλυθήσεται πρὸς παντὸς ὕδατος οὔτε ὅλη ἡ γῆ δε θα διαλύεται ἀπὸ ὅλο το νερό, ὅπερ αὐτῆς οἱ κόλποι κεχωρήκασιν το οποίου οἱ κόλποι τῆς ἔχουν δεχτεῖ, οὐδ' ὑπὸ ἀέρος βεβηθήσεται πῦρ οὔτε ἀπὸ τὸν ἀέρα δε θα σβήνει ἡ φωτιά, οὐδ' ἔμπαλιν ὑπὸ πυρός ἀήρ ἀναφλεχθήσεται οὔτε καὶ ἀπὸ τῆς φωτιάς δε θα ἀναφλέγεται ὁ ἀέρας, τοῦ θεοῦ λόγου μεθόριον τᾶττοντος αὐτὸν μια καὶ ὁ θεῖος λόγος τάσσεται στο σύνορο μεταξύ τῶν καθάπερ φωνῆεν στοιχείων ἀφώνων ὅπως τὸ φωνῆεν παρεμβαίνει μεταξύ στοιχείων ἀφώνων (δηλ. τῶν συμφώνων) ἵνα τὸ ὅλον ὡσπερ ἐπὶ τῆς ἔγγραμμάτου μουσικῆς συνηχήσῃ ὥστε τὸ σύνολο νὰ ἀκουστῆ ἀρμονικὰ ὅπως στη σωστὴ μουσικὴ σύνθεση* (Περὶ φουτουργίας, 121-122). Ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι ἀναλογία ἢ μέτρο.

Ακριβῶς για νὰ εἰσχωρήσει σε ολόκληρο τὸ σύμπαν, σε ὅλες τὶς ἀπόψεις τῆς δημιουργίας, ὁ λόγος πολλαπλασιάζεται καὶ σχηματίζει «ἀρχετύπους καὶ ἀσώματους ἀκτίνες τῆς λογικῆς πηγῆς τοῦ τελεσφόρου θεοῦ» που, ὅσο πλησιάζουν στην ἐκδηλωμένη δημιουργία, γίνονται ἀντιληπτές σαν εἰκόνες τῶν ἀρχικῶν ἀθάνατων λόγων που οἱ ἄνθρωποι ἀποκαλοῦν ἀπὸ συνήθεια ἀγγέλους (Περὶ τοὺς θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ονειρούς, 115). Οἱ περιγραφές θα μπορούσαν νὰ ἀδηγήσουν στο συμπέρασμα ὅτι κατονομάζονται «λόγοι» οἱ θεϊκοὶ νόμοι, ἐκπορευόμενοι ἀπὸ τὸν ἕνα λόγο, τὴν ἐνιαίαν σοφίαν τοῦ Δημιουργοῦ· σε ἄλλο σημεῖο πάλι, ἀποκαλοῦνται λόγοι οἱ ψυχές ἢ ἡ λογικὴ (διάνοια) στο νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, με ἄλλα λόγια, τὸ «ἐκλεκτότερο», λεπτότερο κομμάτι τοῦ ἐκάστοτε ἐξεταζόμενου τμήματος τῆς δημιουργίας, που ἐπιλέγεται νὰ ἐπιτελέσει τὸ ρόλο τῆς κεφαλῆς στο σῶμα *ψυχαὶ δ' εἰσὶν ἀθάνατοι οἱ λόγοι οὗτοι. τούτων δὴ τῶν λόγων ἕνα λαβὼν, ἀριστίνδην ἐπιλεγόμενος τὸν ἀνωτάτω καὶ ὡσανεὶ σῶματος ἡνωμένου κεφαλὴν πλησίον ἰδρύεται διανοίας τῆς ἑαυτοῦ· καὶ γὰρ αὕτη τρόπον τινὰ τῆς ψυχῆς ἐστὶ κεφαλὴ* (Περὶ τοὺς θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ονειρούς, I 128). Θα τολμούσε κανεὶς νὰ συσχετίσει αὐτὴ τὴν πολὺπλευρὴ εἰσχώρηση τοῦ λόγου στην υλικὴ δημιουργία με τὴν εἰσχώρηση τοῦ Ἀπολύτου στα πάντα, ἐκ τῶν οποίων ἀποτελεῖ τὴν πολὺτιμη οὐσία «*Εγὼ εἶμαι ὁ ἑαυτός που βρίσκεται στις καρδιές ὅλων τῶν πλασμάτων. Εἶμαι ἡ ἀρχή, ἡ ζωὴ καὶ τὸ τέλος ὅλων τῶν ὄντων. Ἀπὸ τῆς Γραφῆς εἶμαι οἱ Βεδικοί Ὑμνοὶ. Εἶμαι ἡ ηλεκτρικὴ ἐνέργεια στις δυνάμεις τῆς φύσης. Ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως εἶμαι ὁ καταγράφων νοῦς. Καὶ εἶμαι ἡ νοημοσύνη μέσα σε ὅλες τὶς ζωές*» (Μπχάγκαβατ Γκίτα, κεφ. 10. στ. 20-42).

Στὴ λεγόμενη Στωικὴ Διδασκαλία, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἀρχαίας καὶ Μέσης Στοάς (τέταρτος ἕως πρῶτος προ Χριστοῦ αἰώνας), ἡ ἐννοία τοῦ λόγου κατέχει κεντρικὴ θέση. Ἀπὸ τὰ ελάχιστα σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Ζήνωνα, τοῦ Χρυσίππου, τοῦ Ποσειδωνίου καὶ τοῦ Παναίτιου, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τῆς ποικίλλης ἀναφορῆς ἄλλων συγγραφεῶν στο ἔργο τους, συνάγεται τὸ συμπέρασμα πὼς θεωρούσαν τὸν λόγο τὴ θεϊκὴ δημιουργικὴ δύναμη, διαμέσου τῆς ὁποίας ρυθμίζονται οἱ λειτουργίες ολόκληρου τοῦ σύμπαντος. Ὁ Θεὸς βγήκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τὴν ἀπομόνωση καὶ δημιούργησε τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ἀπ' ὅπου προήλθε ολόκληρη ἡ υλικὴ δημιουργία - ἐνυπάρχει, ἐντούτοις, καὶ ὁ ἴδιος σε καθένα ἀπὸ τὰ δημιουργήματά του «ὅπως στο νεογέννητο ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει σπέρμα» καὶ ὡσπερ *ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, οὕτω καὶ τούτων σπερματικόν λόγον ὄντα τοῦ κόσμου* (Διογένης Λαέρτιος, VII, 136). Μάλιστα, ὁ σπερματικὸς αὐτὸς λόγος ἐξατομικεῖται για κάθε εἶδος τῆς δημιουργίας καὶ καθορίζει ὡς νόμος ὅλη τὴν ἐξέλιξη *ἐστὶ δὲ φύσις ἕξις ἐξ αὐτῆς κινουμένη κατὰ σπερματικούς λόγους ἀποτελοῦσα τε καὶ συνέχουσα τὰ ἐξ' αὐτῆς ἐν ὠρισμένοις χρόνοις καὶ τοιαῦτα δρώσα ἀφ' οἷων ἀπεκρίθη* (Διογένης Λαέρτιος VII, Ζήνων 148-149). Ἀν καὶ ἄυλος, ὁ λόγος συνυπάρχει με τὸ υλικὸ μέρος τοῦ ὄντος, τὸ οποίον δεν ποιεῖ ἀλλὰ πάσχει (εἶναι δηλαδὴ ἀποδέκτης τῆς δημιουργίας τοῦ λόγου) *ἀρχάς εἶναι τῶν ὄλων δύο, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον, τὸ μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἄποιον οὐσίαν τὴν ὕλην, τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον τὸν θεόν* (Διογένης Λαέρτιος VII, Ζήνων, 134).

Χάρις στην δύναμη τοῦ λόγου, τὸν «τόνον», τὸ σύμπαν διέπεται ἀπ' ἀκρὴ σ' ἀκρὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς

«συμπαθείας», σύμφωνα με την οποία τα εγκόσμια όντα αλληλεπιδρούν στη δική του δύναμη οφείλονται και οι ευνομούμενες σχέσεις τους, μια και ο ίδιος εξακολουθεί να διαρρέει το σύμπαν και μετά τη δημιουργία του και να το συντηρεί σε μια νομοτελειακή τάξη, την οποίαν οι στωικοί φιλόσοφοι αποκαλούν «ειμαρμένη»: *ἔστι δ' εἰμαρμένη αἰτία τῶν ὄντων εἰρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται* (Διογένης Λαέρτιος VII, Ζήνων 148-149). Χάρη στην πύρινη υφή του («πυρ τεχνικόν»), ο κοσμικός λόγος συντηρεί και αυξάνει τα πλάσματα, σε αντίθεση με το εγκόσμιο πυρ, το «άτεχνο», που καίει και καταστρέφει· αποτελεί δε μια από τις ποικίλλες εκφράσεις της Φύσης, η οποία «..κινείται μόνη της και δημιουργεί ως πύρινο πνεύμα ή τεχνικόν πύρ» (SVF 2, 1132 κ. ε.) αλλά και «..εκδηλώνεται ως Ψυχή του Κόσμου, Θεός, Πρόνοια, Δημιουργός, Ορθός Λόγος» (SVF 1, 158, 176, SVF 3, 323).

Στην ατομική του διάσταση, ο ίδιος λόγος συνιστά για τον άνθρωπο τον «εν ημίν» λόγο των Στωικών· χάρις στην ομοιότητά τους, ο άνθρωπος μπορεί να βρεθεί σε πλήρη αρμονία με τον κοσμικό λόγο ακολουθώντας απλά την ίδια του τη φύση, που διέπεται από τις αρχές του ατομικού του λόγου (διόπερ πρῶτος ὁ Ζήνων ἐν τῷ **Περὶ ἀνθρώπου φύσεως τέλος** εἶπε τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν· ἄγει γὰρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἡ φύσις, Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων VII, 87). Ζωή αντίθετη στο Λόγο – Φύση μπορεί να διέπεται μόνο από πάθος, το οποίο συνιστά ὁρμή πλεονάζουσα (ἔστι δὲ αὐτὸ τὸ πάθος κατὰ Ζήνωνα ἡ ἄλογος καὶ παρὰ φύσιν ψυχῆς κίνησις ἢ ὁρμὴ πλεονάζουσα, Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων VII, 101). Ενώ για τα ζώα, το να ζουν σύμφωνα με τη φύση τους ισοδυναμεί με το να ζουν με βάση τις φυσικές ορμές τους, για τα όντα που έχουν λογική (άνθρωποι) δίνεται μια ανώτερη ρύθμιση, δηλαδή ο λόγος=διάκριση, που κάποτε μπορεί και να εναντιώνεται (υπερεπιβάλλεται) στη φυσική ορμή για την "τελειότερη προστασία τους": *τούτοις μὲν [στα ζώα] τὸ κατὰ φύσιν ζῆν τῷ κατὰ τὴν ὁρμὴν διοικεῖσθαι. τοῦ δὲ λόγου τοῖς λογικοῖς κατὰ τελειότεραν προστασίαν δεδομένου, τὸ κατὰ λόγον ζῆν ὁρθῶς γίνεσθαι <τού> τοῖς κατὰ φύσιν. τεχνίτης γὰρ οὕτως ἐπιγίνεται τῆς ὁρμῆς* (Διογένης Λαέρτιος VII, 86).

Σημαντικότερη πτυχή αυτής της εναρμόνισης είναι ο σεβασμός απέναντι στα πάντα, εφόσον όλα εμπεριέχουν τον ίδιο το Θεό και εξελίσσονται με βάση την επιθυμία του, όπως αυτή εκδηλώνεται στον ιδιαίτερο σπερματικό λόγο που τα οριοθετεί *διόπερ τέλος γίνεται τὸ ἀκολουθῶν τῇ φύσει ζῆν* γι αυτό και γίνεται σκοπός να ζει κανείς σύμφωνα με το φυσικό νόμο, *ὅπερ ἐστὶ κατὰ τε τὴν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν τῶν ὄλων ὅπως ακριβῶς υπάρχει αὐτός μέσα στον ίδιο και σε όλα τα άλλα πλάσματα, οὐδὲν ἐνεργοῦντας ὡν ἀπαγορεύειν εἴωθεν ὁ νόμος ὁ κοινός χωρίς να κάνει τίποτα που να απαγορεύεται από τον κοινό αὐτὸ νόμο, ὅσπερ ἐστὶν ὁ ὁρθός λόγος, διὰ πάντων ἐρχόμενος που δεν είναι ἄλλος ἀπὸ τον κοινὸ λόγος, τον διερχόμενο ἀπὸ τα πάντα, ὁ αὐτός ὡν τῷ Δί, καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι* ο ίδιος που ενυπάρχει και στο Δία, αποτελώντας τον καθοδηγητή του στη διοίκηση των όντων (Διογένης Λαέρτιος VII, Ζήνων, 88). Σεβόμενος και αποδεχόμενος το λόγο σε κάθε εκδήλωσή του, ο άνθρωπος κατακτά τη στωική αταραξία, ισοδύναμη της μακαριότητας που μνημονεύεται από άλλους φιλοσόφους αλλά και από τη Βεδική Παράδοση. Αρωγός του σε αυτή την προσπάθεια είναι ο ίδιος ο λόγος, που στη δική του περίπτωση (ανθρώπινη ενσωμάτωση) εκδηλώνεται σα δύναμη διάκρισης που οδηγεί στην εκάστοτε ορθή επιλογή *ἄλλοι δὲ τινες τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν τὸν ὁρθὸν λόγον κριτήριον [τῆς ἀληθείας] ἀπολείπουσιν, ὡς ὁ Ποσειδώνιος ἐν τῷ **Περὶ Κριτηρίου φησί***» (Διογένης Λαέρτιος VII, Ζήνων, 54). Μέσω αὐτοῦ του λόγου-διάκρισης, ο σπερματικός λόγος του ἀνθρώπου ἀναπτύσσεται πλήρως κι ἀνθίζει, ἀποδίδοντας τον λόγο-καρπὸ της ἀνθρώπινης ἐνσωμάτωσής.

Βιβλιογραφία

1. Πελεgrίνης Θεοδόσιος, *Λεξικό της Φιλοσοφίας, Οι Έννοιες, Οι Θεωρίες, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα (εξάγλωση ορολογία)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
2. Πλάτωνος *Πολιτεία*, μτφ Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, Πόλις, Αθήνα 2002.
3. Πλάτωνος *Κρατύλος*, μτφ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1994
4. Πλάτωνος *Τίμαιος ή Περί Ατλαντίδος*, μτφ Αθανάσιος Τσακνάκης, Βιβλιο...βάρδια Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005.
5. Πλάτωνος *Φαίδρος*, μτφ Ν. Αχείμαστος, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα.
6. Αριστοτέλους *Άπαντα, Τόμος 4 (Μεγάλα Ηθικά, Οικονομικός, Περί Αρετών και Κακιών)*, μτφ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1993.
7. Αριστοτέλους *Περί Ψυχής*, μτφ Ι. Σ. Χριστοδούλου, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1998.
8. Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, μτφ Ανδ. Δαλέζιος, Πάπυρος Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, Αθήνα 1975 (2 τόμοι)
9. Jean Brun, *Ηράκλειτος*, μτφ Σαπφώ Διαμαντή, Μτφ αυθ. κειμένων Πόλυ Γκέκα, Πλέθρον Αθήνα 1987.
10. Καραβίας Α., *Ηρακλείτος, Τα Αποσπάσματα*, μτφ Ευαγγ. Ρούσσου, Α. Καραβία, Αθήνα 1971.
11. Παρμενίδης ο Ελεάτης, *Περί Φύσιος*, μτφ Γεώργιος Καραγιάννης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.
12. Philo I-V, Loeb Classical Library, London 1968
13. Emile Brehier, *Les Idees Philosophiques et religieuses de Philon d' Alexandrie*, Librairie Alphonse Picard & Fils, Paris 1908.
14. Diogenes Laertius II, Loeb Classical Library, London 1958, Books VI-X.
15. Ioannes Ab Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, In Aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae MCMIII. (3 Volumen).
16. <http://tovima.dolnet.gr/data/D2000/D1119/1abc10b.gif>
17. <http://www.rassias.gr/STOIC29.html>
18. <http://www.rassias.gr/STOIC2.html>
19. <http://www.protopapadakis.gr/college%20notes.htm>
20. <http://www.mikrosapoplous.gr/heracletus/heracletus1.htm>
21. <http://www.ekivolos.gr/stoikoi%20filosophoi.htm>
22. <http://www.omhros.gr/Kat/History/Txt/El/MsZ/Zenon.htm>